

ИСАЖОН СУЛТОННИНГ “ГЕНЕТИК” РОМАНИДА МЕТАФОРЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Рузиева Нигора

Иқтисодиёт ва педагогика университети НТМ ўқитувчиси

E-mail: nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада хассос ёзувчи Исажон Султоннинг “Генетик” романи матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган. Бадиий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаоанишнинг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: генетик, бадиий матн, дискурс, метафорик маъно, роман, эпик асарлар, маъно қирралари, услубий имконият, прагматик таҳлил, лингвистик тадқиқ, коннататив маъно, диалог

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОР В РОМАНЕ ИСАДЖАН СУЛТАН "ГЕНЕТИК"

Рузиева Нигора

Университет Экономики И Педагогике Является Негосударственным

Образовательным Учреждением. Преподавательница

E-mail: nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

в статье анализируются выразительные особенности и грани значения метафор, используемых в тексте романа "Генетик" хассосского писателя Исаджана Султана. Также было проведено научное исследование аспектов, демонстрирующих уникальные выразительные возможности и мастерство писателя. В художественных текстах, особенно в произведениях великого эпического жанра, практические возможности метафор изучаются лирически.

Ключевые слова: генетика, художественный текст, дискурс, метафорическое значение, роман, эпические произведения, грани смысла, методологическая возможность, прагматический анализ, лингвистическое исследование, ассоциативное значение, диалог

THE USE OF METAPHORS IN ISAJAN SULTAN'S NOVEL "THE GENETICIST"

Ruzieva Nigora,

University of Economics and Pedagogy is a non-state educational institution

E-mail: nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

ABSTRACT

The article analyzes the expressive features and facets of the meaning of metaphors used in the text of the novel "Geneticist" by the Hassos writer Isadjan Sultan. There was also a scientific study of aspects demonstrating the unique expressive capabilities and skill of the writer. In literary texts, especially in works of the great epic genre, the practical possibilities of metaphors are studied lyrically.

Keywords: genetics, literary text, discourse, metaphorical meaning, novel, epic works, facets of meaning, methodological possibility, pragmatic analysis, linguistic research, associative meaning, dialogue

КИРИШ

Насрий асарларда метафоралардан фойдаланиш ва уларнинг ифода имкониятлари ўзбек ва жаҳон тилшунослигида атрофлича ўрганилган, муҳимлиги боис ўрганиш жараёни давом этмоқда. Бу борада Н.Д.Арутюнованинг “классик метафора – анализ соҳасидаги синтез истилоҳи, умумий “мамлакат” “синф” оламда яққаланган ақл соҳасидаги тасаввур ғояси зонасига нисбатан бир қараш (образ) дир[1] деган фикрини келтириш ўринлидир.

Метафора муҳим рол ўйнайдиган оламнинг ўзбек тили манзарасига доир лингвистик тадқиқотларининг замонавий тенденциялари билан белгиланади. Масалан, рус тилшунослигида Ф.И.Тютчев шеърятининг руҳий фаолият маҳсули сифатидаги ўзига хослиги унинг поэтик тилидаги асосий концептуал метафораларни аниқлаш ва ҳар томонлама таҳлил қилиш натижасида энг аниқ намоён бўлади. Бундай таҳлил шоирнинг ифода услубини тасвирлашда муҳим рол ўйнайдиган Ф.И.Тютчевнинг шеърӣ тил шахси тузилишининг билим даражасини аниқлашга имкон беради. Ф.И.Тютчев шеърятда метафорик тасвирининг чуқурлиги ўзига хос жиҳат ҳисобланади. Ф.И.Тютчев, аввало, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги фалсафӣ ва мифопоэтик қарашларининг амалга оширилишини белгилайди[9]. XX асрнинг 60-йилларида генератив семантиканинг ривожланиши метафоранинг когнитив функцияси,

коммуникатив, ҳиссий, волюнтатив (таъсир кўрсатиш функцияси), поэтик ва бошқа қатор хусусиятларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этди (Ж. Катц, П.Постал, Ж.Лакофф[2]). Биринчидан, метафоранинг турли таърифларини таҳлил қилиш ва иккинчидан, қадимги файласуфларнинг асарларидан бошланиб, замонавий лингвистик луғатлар билан тугайдиган метафорани тадқиқ этиш тарихини баён қилишдир.

Зотан, қадимги юнон риторикасида метафора тил ва нутқнинг объектив хусусияти бўлиб, метафора ҳодисасининг ўзи инсон томонидан дунёни эмпирик тушуниш маҳсулидир, деб таъкидлаган эди. Метафора – бу тилда мавжуд бўлган сўз ёки иборани аввалги маънонинг бир қисмини бериш учун тушунилган объектга мурожаат қилиш учун ишлатишдир.

XVIII аср рус фани метафоранинг анъанавий таърифини беради (ўхшашлик асосида маъно кўчиши). М.В.Ломоносов нафақат метафора таснифини, балки бу тропни нутқда ишлатиш қоидаларини ҳам ишлаб чиқди[6]. Рус тилшунослигида метафора системали равишда фақат XX асрдагина ўрганила бошланди. А.А.Потебня метафора назариясини чуқурлаштирди: метафора, синтактик ва семантик таснифнинг шаклланиши ва ишлаш механизмларини ишлаб чиқди. XIX асрнинг охирида Н.М.Крушевский метафоранинг ассоциатив табиати ҳақида ёзиб, уни психологик ҳодисаларга қаратди.

XX аср – метафора таълимотининг ривожланган даври бўлди. Олимларнинг қарашлари мазкур лисоний ҳодисанинг эстетик салоҳиятини ўрганишдан унинг когнитив ва прагматик вазифаларига ўтади. А.Ричард, М.Блэк, С.Пеппер ва Е.Кормак каби тадқиқотчилар метафора шаклланиши механизмини психоллингвистика нуқтаи назаридан таърифлайдилар ва асосий метафораларни аниқлайдилар[7].

XX аср рус тилшунослигида метафорани ўрганиш унинг бадиий тилдаги семантик салоҳиятини ўрганишга қаратилади. В.В.Виноградов, Г.О.Винокур асарларида поэтик нутқда фаолият кўрсатмайдиган бундай лингвистик ҳодиса мавжуд эмаслиги ҳақида фикр юритилади. Олимлар метафоризация турли семантик соҳаларнинг кесишувига асосланган семантик трансформациялар жараёнидир, деган хулосага келадилар[8].

XX нинг иккинчи ярми – XXI аср бошлари – метафоризация механизмлари ҳақида когнитив ва концептуал гипотезаларнинг фаол тузилиши даври бўлди.

Ушбу даврнинг ички метафорологиясида Н.Д.Арутюнова тадқиқотлари ажралиб туради. Унинг фикрига кўра, тил антропоморфикдир ва шунинг учун инсон тил ҳодисаларини таҳлил қилишда мос ёзувлар нуқтасига айланади. Н.Д.Арутюнова[1] метафораларнинг батафсил функционал таснифини беради, бундай тил бирликларининг “қатъийлик” даражасига эътибор қаратади.

Г.Н.Скляревская[3], асосан, метафоризация жараёнида иштирок этадиган бир қатор семантик майдонларни аниқлайди, уларнинг учтаси инсон билан боғлиқдир.

Шундай қилиб, метафорология тараққиётининг ҳозирги босқичида лингвистик тадқиқот маркази шахс, унинг тили, менталитети ва психологияси эканлигини кўради.

Метафора вазифасини бажарадиган энг қизиқарли контекстлардан бири шеърдир. Поэтик тилнинг ўзига хослиги шундаки, у тил бирликларининг семантик салоҳиятини энг аниқ очиб беради, шунинг учун дунёнинг поэтик манзараси мантиқан бир-биридан фарқ қилади. Бу ерда метафора дунёни тушуниш ва қайта тиклаш учун восита бўлиб хизмат қилади.

Г.Насруллаева ўз тадқиқотларида шеъринг матнлардани метафорик маъноларни таҳлил қилади. Унинг таъкидлашича, контекстларда баҳор элементи инсонга ноаниқ, аммо бутун дунёга тушунарли бўлган нутққа эга. Шоирнинг бир образга доимий мурожаат қилиши унинг яратувчиси учун унда аҳамиятли нарсани борлигини кўрсатади. Шоир шеърининг таҳлил қилганда шу маълум бўладики, у тоғ образига жуда кўп марта мурожаат қилади. Аслида унинг шеърларида метафорик маънога эга, яъни кўчма маънолар ифодалайди, деб таъкидлайди [4].

Олим шоир шеърининг таҳлилдаги тоғ – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, изтиробу қувончлари. Шунинг учун бўлса керак, шоирнинг илк шеърларидан то сўнггисигача тоғлар у билан яшашини таъкидлайди.

Метафорани матнга киритишнинг тескари усули турли метафоралар бир хил предметни турли контекстларда ифодалаб, маънолар полифониясини ҳосил қилишидадир. — бундан ташқари, сезиларли ифодали заряд олиб боради, ўқувчининг бу образ ҳақидаги чуқур тажрибасини аниқлайди.

Насрий асарларда ҳам такрорланмас метафорик маънолар кўзга ташланади, айниқса, Исажон Султон романларида. Унинг “Генетик” романида ҳам манашундай ҳолатларнинг гувоҳи бўлиш мумкин:

Ўша йили рўза кузга тўғри келган эди. Осмон тўла қуш, чирқиллай-чирқиллай қайларгадир учиб кетишарди. Ҳар бирининг кўчишининг маълум вақти борми? Қалдирғочлар, кўкқаргалар, турналар, ўрдаклар, гозлар, лайлаклар кўчганига гувоҳ бўлганман. Баланд тераклару симёғочларга саватдай ин қурадиган бу қуш гоҳо тумшуғида илон кўтариб учганини ҳам кўрганман. Гўё одамлар эшитмайдиган бир ҳукми илоҳий келиб, бари ёппасига жуда олисларга равона бўлишарди.

Ёки:

Нимасини айтай, Дашти Қипчоқдан келган у қизгина то улғайгунимга қадар хаёлимни асир этди. Баҳор келганида гул-гунчалар очилади. Уларнинг ҳар

*бири ёмгирлару шамоллар аро – юзи иссиқда нўрсиллаган, кулиб қараши билан ёдимда қолган ўша қизнинг сиймосига айланади. Атлас кўйлаги олов ёлқинида товлангани ҳам эсимда. Кўллари дағал, меҳнатда ёрилган, қоп-қора сочи қалин эди. Вақт ўтгани сайин малоҳати ортиб боравергани-чи? Ҳар ҳолда, бироз улғайганимдан сўнг, уни яхши кўриб қолган бўлсам керак, деган тўхтамга келдим. Ўз фикримдан ўзимнинг орим келди, йигит исмимга мос тутум эмасди бу. Қишлоқда бировни севиб қолган киши мазахга қолиши бор гап. Биров бировга кўнгил кўйиши жуда ўзига хос, маҳрам мавзу ҳисобланади. Лекин менинг ақлу хаёлимни Дашти Қипчоқ қизи кўп йиллар банд этиб юрди. Ўша, қайрағоч шохлари орасидан оққан асал билан унинг сиймоси бирлашиб кетди. Қизарган юзи, нимагадир мовий тусда **порлаган офтоб, иссиқда ранги ўзгарган осмон**, кишиларни эритиб юборадигандай туюладиган ёз ҳовурлари аро балқиб тураверди. Мовий деганимнинг сабаби – қуёшга тикка қараб турсангиз, бироздан сўнг теграсида қизил аланга ловуллаб турган мовий оловга айланиб қолади. Оний у манзара хаёлимга ўша мовийлиги билан кўчиб ўрнашганига ҳайронман.*

Ёзувчи севиб қолган ошиқ тасвирини шоирдан ҳам юксакроқ тасвирлашда бевосита метафоралардан фойдаланганига гувоҳ бўлиш мумкин:

Қишининг қаҳратонларида қалбимни иситганини айтмасам ҳам бўлар. У маҳал ишқ-муҳаббатни англайдиган ёшда эмас эдим. Лекин уни ўйласам, қалбим ҳароратга тўларди. Совуқ уйга ўтин опкириб ёққач, кечқурун ҳамма бир дастурхон атрофига тизилиб таомлангач, уйқуга ётганимда ҳам ўшани ўйлайверардим.

*Юрагимга кириб келган у номаълум туйғуларни Тангрим не учун бино қилди? Нега уни инсонликнинг энг олий, энг юксак туйғуси ўлароқ танлади? Лекин, бир томондан, муҳаббатимни ор деб ҳисоблар, гуноҳдай туюлган ўша туйғу ичимда борлигидан тортинар, биров билиб қолишини ўйласам, юзим хижолатдан **лов-лов ёнар**, худди менга бениҳоя ишонган отаю онам қошида кечириб бўлмайдиган ножўя бир иш қилиб қўйгандай, ичимда улар билмайдиган ёмонликни олиб юргандай эдим.*

Метафорик билиш икки йўналишда бориши мумкин: умумий тил ва “лирик” (яъни метафоранинг поэтик матнларда когнитив вазифада ишлатилиши). Умумий тил йўли объектив характерга эга бўлган инсон томонидан эмпирик тарзда олинган билимлар асосида дунёни тушунишни ўз ичига олади. Бу ҳолда метафора тажрибанинг бир сегментидан бошқасига қўлланма бўлиб хизмат қилади, у билишнинг бевосита воситаси эмас, балки мавжуд барча маълумотларни боғлайди. Бундай фикрлаш натижасида инсон ҳақиқий дунёни англайди. “Лирик” йўналишнинг қалбида воқеликни эмас, балки шоирнинг ўзи

яратган ўзига хос оламини билишдир. Бу ерда метафора билиш вазифасини энг тўлиқ амалга оширади, чунки у поэтик воқелик объектларини яратиш воситаси ҳисобланади. Бу кенг йўлдир, чунки шоир битта объектнинг фазилатларини тўпламайди, балки янгиларини яратади.

Исажон Султон метафоризациясининг ўзига хослиги шундаки, у эпик матнда “умумий тил” интенсив билиш усулини қўллайди. Тор доирадаги мавзулар икки оламга мансублиги билан фарқланувчи асосий иккиланган категорияларга қаратилган: дунёвий ва самовий. Метафора бу ҳолатда чизиқли бўлади. Тасодифий тасвир бошқа метафоралардан олинган хусусиятлар билан ривожлана бошлайди. Бу хусусиятни битта метафора эволюциясини таҳлил қилиш орқали кўрсатиш мумкин.

“Пахта mavsumi tugaganida qishloq **yengil nafas oladi.** Poyonsiz dalalar jigarrang-qo‘ng‘ir tusga kirgan, kuz yomg‘irlari bir xilda yog‘ib, pilchillagan loyga aylantirgan. Shiyponlar huvillagan, bo‘m-bo‘sh. Ochiq eshiklaridan shamol kirib o‘ynaydi.

Ayvondagi radio buni o‘zicha sharhlaydi: Buncha ham yomg‘ir yog‘odir biz g‘aribning tomiga, Kimni ham rahmi kelur bechoralarning holiga...

Kech kuz shu tariqa **yoyilib-yastanadi.** Xalq kech kuzda to‘ylar qiladi. Sababi, qo‘li pul ko‘radi. O‘sha sababli jonini jabborga berib ter to‘kadi. Vola-chaqasini ham ayamay, burnini yerga ishqab-ishqab ishlatadi” кабилар метафораларнинг ёрқин намуналаридир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тил воситалари нутқий вазиятларда ўзининг имкониятини тўла намоён қила олади. Бадиий матнлар прагматик аспектда ўрганилганда муаллифлар метафоралардан нақадар самарали фойдаланилгани маълум бўлади, таҳлил учун танлаб олинган насрий матнлар таҳлили лил ва унинг бирликлари аввало, ижтимоий ҳодиса сифатида прагматик тадқиқ этилиши лозим. Бироқ кейинги йилларда олиб борилган аксарият тадқиқотлар когнитив-прагматик ёки стилистик аҳамият касб этади. Антропоморфик метафоралар ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитгани аниқланди.

Тилшуносликда насрий матнлар таҳлили орқали лисоний бирликларнинг грамматик, стилистик, лингвопоэтик, психолингвистик, когнитив-прагматик тадқиқ этилиши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга, бироқ тил бирликлари, жумладан, метафоралар прагматик таҳлил қилинса, лисоний воситаларнинг ижтимоий ҳолати, аҳамияти, лисоний қиймати янада аниқлашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. - М., 1990. - с. 5-32.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. В сб.: Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987.
3. Складеревская Г.Н. метафора в системе языка – СПб.:Наука, 1993 – 151 с.
4. Насруллаева Г. Антропоморфик метафоранинг социолингвистик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи масалалари. Фил. фан.д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Фарғона. 2022. 58 б
5. <https://www.prlib.ru/item/693690>